

Dunja BROZOVIĆ-RONČEVIĆ
Zavod za lingvistička istraživanja HAZU, Zagreb

O METODAMA IZRADBE TOPONIMIJSKIH RJEČNIKA

U Hrvatskoj još uvijek ne postoji niti jedan sustavan i cjelovit toponimijski rječnik. Građa za rječnik povijesne toponimije ispisuje se već desetljećima, no kako su taj projekt prvotno osmislili povjesničari i arheolozi, velikom dijelu do sad sakupljene građe u potpunosti nedostaje jezična komponenta. Ovim se prilogom, na primjeru pojedinih toponimijskih rječnika drugih zemalja, pokušava ukazati na osnovne probleme s kojima se susrećemo pri izradbi povijesnog toponimijskog rječnika Hrvatske. Ujedno se ističe nužnost primjene novih metoda sukladnih suvremenom stanju u toponomastici i leksikografiji i potreba da se u skladu s njima već sakupljena toponimijska građa strojno obradi.

Rad na Povijesnom toponimijskom rječniku Hrvatske započeo je unutar projekta Međuakademijskog odbora za historijsko-geografski rječnik i historijski atlas Jugoslavije pri SANU. Odbor je izradio upute za prikupljanje i sređivanje građe te popis vrela iz kojih bi se ona trebala ispisivati.¹

Kako su projekt prvotno osmislili povjesničari i arheolozi, koji su ujedno i sastavili osnovne odrednice rječnika kao i obrasce prema kojima su se ispisivala vrela, sakupljenoj građi nedostaju mnogi s jezičnoga gledišta relevantni podaci. Ni zapisi vači u pravilu nisu bili jezikoslovci te iz izvora nisu bilježili sve podatke važne za toponimijski rječnik. Toponomastika je međutim prvenstveno jezična znanost, koja se služi jezičnim metodama, iako je pri izradi povijesnoga toponimijskog rječnika predmet obrade mnogo širi te osim jezičnih obuhvaća i povijesne, arheološke, zemljopisne, etnološke i druge podatke.²

¹ U Hrvatskoj je pod vodstvom akad. Stjepana Gunjače, te uz pomoć mnogobrojnih ispisača, sakupljeno tijekom dvadesetak godina gotovo 50 000 kartotečnih listića. Ta se građa sada nalazi i sređuje u Zavodu za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

² O značenju povijesnog toponimijskog rječnika za hrvatsko jezikoslovlje i hrvatsku kulturnu povijest pisao je u nekoliko navrata akad. Petar Šimunović. Usporedi njegovo izlaganje na skupu *Leksikografija i leksikologija*, objavljeno u Zborniku radova pod naslovom »Prolegomena za toponomastički rječnik Hrvatske«, Beograd – Novi Sad, 1982, 351–357.

Prema prvotnoj se koncepciji na kartotečnom listiću bilježio toponim prema izvoru, današnji lik ukoliko se taj može prepoznati, identifikacija vrste toponima, ubikacija, citat iz izvora, datum zabilježbe i izvor. Pritom su s toponomastičkoga gledišta mnogi podaci često redundantni. Primjerice, citati su često preopširni, mnoštvo se građe uopće ne odnosi na toponime već na arheološke ili povijesne lokalitete, mnogi se toponimi nebrojeno mnogo puta spominju iako se u građi ne donose nikakve nove jezične obavijesti ili barem preciznije ubikacije.

Potom, povjesničari su prvotno odredili da se ekscerpiraju izvori za razdoblje od 5. do 16. stoljeća, odnosno za razdoblje koje je prethodilo velikim migracijama na hrvatskom području. To je s jezičnoga gledišta ipak neprimjereno vremensko ograničenje. Ipak, tako omeđen toponimijski korpus predstavlja, izuzevši supstratnu toponimiju, čisto hrvatsku građu. Do toga je vremena, naime, u dokumentima zabilježen već velik dio bar značajnijih hrvatskih toponima koji do današnjega doba nisu doživjeli ozbiljnijih preinaka, izuzev grafijske. S druge strane, na područjima na kojima je bilo značajnijih etničkih previranja i seoba stanovništva, primjerice u raznim krajinama, mnogi toponimi upravo u to doba nestaju, a novonaseljeno stanovništvo često je sa sobom donosilo imena sa svojih starih staništa. S nekih pak područja Hrvatske imamo vrlo ograničen broj starijih pisanih vrela, što bi, ukoliko se ne uzmu u obzir i noviji izvori, uzrokovalo neujednačenu obrađenost u rječniku. Stoga bi pomicanje vremenske granice prema suvremenim razdobljima, pa i prema današnjemu stanju, uvelike povećalo obavijesnost i vrijednost rječnika, a s obzirom na njegov i inače velik predviđen opseg, ne bi ga znatnije opteretilo.

Još jedan element govori u prilog približavanju sinkronijskoj razini. Naime, u doba kada se započinjalo s radom na rječniku i atlasu, jezikoslovci, pa tako ni onomastičari, nisu ni na koji način bili uključeni u projekt, a osim Skokovih radova, u Hrvatskoj gotovo da i nije ni bilo znanstvenih toponomastičkih rasprava. U međuvremenu je i u Hrvatskoj osnovan Onomastički odbor, kojemu je jedan od prioriteta bio da sustavno prikupi toponimiju jadranskoga područja i ujedno revidira već postojeću građu. S obzirom na složenu supstratnu stratifikaciju toga područja, koja je plod raznovrsnih višestoljetnih jezičnih dodira i simbioza, bio je to vrlo zahtjevan posao, koji je nasreću već dobrim dijelom obavljen. Pokazale su se točnima Skokove pretpostavke da se samo na Jadranu može govoriti o više od 20 000 toponima. Kako sada dakle imamo, doduše još neujednačen, korpus jadranske mikrotoponimije, i nje ga bi, makar dijelom, trebalo ukomponirati u rječnik. To prije što ćemo na sinkroni rječnik hrvatske mikrotoponimije morati još dugo čekati, budući da za mnoge dijelove Hrvatske nedostaju sustavni i dijalektološki kompetentni toponomastički radovi.³ Za razliku naprimjer od situacije u Italiji, gdje se svaki jezikoslovac koji se bavio poviješću jezika bavio ujedno i onomastikom, u Hrvatskoj su toponomastička istra-

³ U pripremi je sinkroni rječnik hrvatske otkonimije, koji bi trebao obuhvatiti sva naseljena mjesta u Hrvatskoj. Kako će sva grada biti akcentuirana, bit će to djelo od velike koristi i za naš rječnik povijesne toponimije.

živanja, u sklopu dijalektoloških, uglavnom bila sredstvo, a ne cilj izučavanja. Prema količini građe kojom raspolažemo, moglo bi se predvidjeti da će u rječniku biti obradeno više od 50 000 toponima.

I prema prvotnomu se planu predviđalo da se u rječniku obrade i izvori s područja koja su povijesno bila sastavnim dijelom Hrvatske, a koja se sada nalaze izvan državnih granica. Prema sadanjoj je koncepciji predviđeno da osnovni korpus rječnika bude ipak izrađen na temelju građe s teritorija Republike Hrvatske, a da toponimija povijesnih hrvatskih područja — kao i onih nehrvatskih na koja su se Hrvati tijekom stoljećā doseljavali i gdje su uspjeli sačuvati svoj jezični identitet te ostaviti traga u toponimiji — bude eventualno objavljena kao dodatak osnovnomu rječniku.⁴

Pokušat ću samo kratko izložiti osnovnu strukturu toponomastičkoga članka kako je predviđena u rječniku i ukazati na neke od problema na koje se nailazi u obradbi.

Iako se ustroj članka zna prilično razlikovati u pojedinim toponimijskim rječnicima, ipak se on uvijek temelji na više-manje ujednačenom obrascu unutar kojega su moguće pojedinačne preinake. S obzirom na cjelokupnu strukturu rječnika, našoj je koncepciji možda najbliža ona koju su izradili Ladislav Hosák i Rudolf Šrámek u dvosveščanom rječniku *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*,⁵ iako je možda *Dizionario di toponomastica*⁶ Carle Marcato suvremeniji i pregledniji.

Natuknicu čini standardizirani, suvremeni lik toponima, iza kojega će kod ojkonima slijediti etnik (u muškom i ženskom obliku) i ktetik ukoliko ih imamo zabilježene.⁷ Potom bi trebao slijediti akcentuirani dijalekatni lik toponima. To je možda dijelom novina, no ona je uvjetovana specifičnostima i dijalekatnom raznolikošću hrvatskoga prostora. Neunošenjem dijalekatnih likova rječnik bi mnogostruko gubio na svojoj obavijesnosti. Nakon tih osnovnih podataka koji bi trebali tvoriti glavu članka, slijedilo bi tijelo članka, odnosno objašnjenja uz toponim.

Kao prvo bi se navodila identifikacija toponima, na primjer: selo, brdo, potok i sl., uz precizno utvrđivanje fizičkih karakteristika zemljopisnog objekta i bilježenje svih obilježja koja su u motivu imena. Nužno je također dati što točnije objektivne geografske odrednice, odnosno ubikaciju lokaliteta prema apsolutnim i relativnim kriterijima, a izbjegavati provizorna određenja. Pri tom se još mora odlučiti na koji način najpreciznije odrediti položaj pojedinog toponima. Naime, u nekim zemljama

⁴ Tako bi se kao zasebne cjeline mogle obraditi primjerice hrvatska toponimija Vojvodine, Boke, Hercegovine, ali i gradišćanskohrvatska toponimija u Austriji, Mađarskoj i Slovačkoj, toponimija hrvatskih sela u pokrajini Molise itd.

⁵ Ladislav Hosák i Rudolf Šrámek, *Místní jména na Moravě ve Slezsku*, I (A-L), II (M-Ž), Academia, ČSAV, Praha, 1970, 1980.

⁶ Giuliano Gasca Queriazza, Carla Marcato, Giovan Battista Pellegrini, Giulia Petracco Sicardi, Alda Rossebastiano, *Dizionario di toponomastica. Storia e significato dei nomi geografici italiani*, Torino (UTET), 1990.

⁷ Rječnik suvremene hrvatske ojkonimije koji je u pripremi sadržavat će i akcentuirane dijalekatne likove imena, kao i etnike i ktetike.

uređenijima nego što je to Hrvatska, uglavnom se bilježi smjer i metrička udaljenost od najbližeg većeg središta te općina unutar koje se toponim nalazi. (U talijanskom se rječniku primjerice toponimi čak identificiraju prema automobilskim oznakama gradova pod koje pripadaju.) Kod nas međutim ne možemo biti sigurni da su općine za dulji rok određene te je bolje odrediti toponim u odnosu na neki nepromjenjivi zemljopisni objekt. S druge strane, u povijesnom rječniku mnoga su imena danas zaboravljena pa ih ponekad i ne možemo ubicirati osim u relativnom smislu, u odnosu na neke do danas sačuvane objekte.

Potom će slijediti sve imenske inačice, odnosno zabilježene varijante likova pojedinog toponima od prvih spomena u pisanim vrelima. Naravno, antički se izvori ne ekscerpiraju već samo oni od 5. stoljeća nadalje. Antičku bi toponimiju trebalo samostalno obraditi, ne samo zbog činjeničnog stanja, jer se ne može započinjati s dodatnim ekscerpiranjem, već i stoga što bi interes za tu građu daleko premašivao kroatističke interese. Svaka imenska inačica, odnosno promjena u liku toponima, uvjetovana je povijesnim razvojem unutar jezičnoga sustava u kojemu je ime nastalo, ali i dodirima s drugim jezicima i drugim toponomastičkim sustavima.

Citat uz ime ispisuje se ukoliko je relevantan za objašnjenje toponima, iako se u dokumentima vrlo rijetko navode okolnosti koje su dovele do usvajanja nekoga imena prije mnogo stoljeća.⁸ Obvezatno se bilježi izvor iz kojega je ime ekscerpirano te prema mogućnosti godina zabilježbe.

Za drevna se razdoblja i za područja manje bogata pisanim spomenicima ispisuju svi likovi imena, a za mlađa samo oni koji su relevantni za tumačenje razvoja pojedina imena.

Nakon opisnoga dijela slijedi tumačenje postanja toponima, odnosno kratak prikaz mogućih etimologija uz eventualnu odluku za najuvjerljiviju. To je naravno za obradu najteži dio svakoga članka, osobito s obzirom na ipak skromnu znanstvenu literaturu o hrvatskoj toponimiji.⁹ Ujedno, tumačenje imena zahtijeva izrazito interdisciplinarnan pristup i pomoć srodnih znanstvenih disciplina. Potrebno je, naime, dobro poznavanje lokalne povijesti i okolnosti unutar kojih je ime nastalo, ali i dijalekatne situacije, odnosno fonetske strukture i morfoloških obrazaca pojedina govora. Ime je najjednostavnije razriješiti ukoliko je prozirno, odnosno ukoliko odgovara značenju pojedinog zemljopisnog apelativa koji je u uporabi ili je zabilježen u neposrednoj blizini. Češći je međutim slučaj da je sadržaj toponima, odnosno element motivacije, uslijed jezične

⁸ Iznimka su naravno imena u Novome svijetu, odnosno u SAD, Kanadi, Australiji, gdje često imamo preciznu dokumentaciju o vremenu i uzroku imenovanja, o etiologiji imena.

⁹ U Hrvatskoj izuzev monografije o bračkoj toponimiji Petra Šimunovića, gotovo da i nema toponomastičke rasprave koja sustavno obrađuje toponimiju nekoga područja. Velika je međutim prednost da su u velikom akademijinu rječniku zabilježeni mnogi hrvatski toponimi i njihove potvrde. I Skokov *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* također obrađuje i toponime, iako nesustavno, odnosno prema osobnom odabiru autora. Ujedno Skok se često ograničavao na tumačenje genetskih promjena u razvoju toponima, a nedovoljno se obazirao na semantičku razinu.

ekonomije, razvoja jezika, izmjene stanovništva ili drugih razloga, iščezao, te ime mjesta biva tijekom stoljeća sve manje prozirno. Tada je nužan komparativni pristup temeljen kako na etimološkom proučavanju, tako i na lokalnim svjedočanstvima, epigrafiji itd. Pitanje je odluke hoće li se bilježiti i pučke etimologije koje, iako nemaju lingvističku vrijednost, ponekad mnogo govore o pojedinom toponimu.

Na kraju svakoga članka nužno je ukazati na osnovnu literaturu, kako se to čini u većini ozbiljnijih rječnika.

U uvodu rječnika mogao bi se dati kratak rječnik osnovnih jezičnih i onomastičkih termina, po uzoru na talijanski toponimijski rječnik, kako bi se uporaba olakšala i ljudima izvan usko lingvističke struke. Nužno je također sastaviti i okvirnu bibliografiju radova i izvora s njihovim kraticama koje se upotrebljavaju u pojedinim člancima.

Pri klasifikaciji i tumačenju pojedinih toponima treba se suočiti s problemima koje nije moguće jednoznačno riješiti. Stoga je potrebno, i prema iskustvu sličnih toponimijskih rječnika, ustanoviti obrasce koji će se potom u obradi sustavno primjenjivati.

Primjerice, jedan je od problema kako tretirati homonimiju među toponimima. Osnovni je princip toponimijskih rječnika da se uz jedan lokalitet vezuje jedno ime. Svako je ime nužno zasebno rješavati zbog različitih ubikacija, povijesnih potvrda i sl., te se homonimna imena najčešće navode pod rednim brojevima. No i njihova tumačenja ponekad mogu biti različita. Često je do istoimenosti došlo sasvim različitim razvojem, te je ona ponekad samo rezultat slučajnosti (kao npr. u primjeru istarskoga imena *Poreč* < antičkoga *Parentium* i onoga kod Kutjeva u Slavoniji, što ide s **rěka*).

S druge strane, u ruralnim sredinama sa slabo pokretljivim stanovništvom često su ista imena koegzistirala stoljećima na vrlo usku području te ih je ponekad gotovo nemoguće razaznati kao zasebna u povijesnim dokumentima. Dopune imena koje imaju razlikovnu funkciju najčešće se bilježe tek u skorašnje doba.

Drugi je problem ukoliko se za isti objekt javljaju razna, etimološki nesrodna imena koja su u različitim povijesnim razdobljima funkcionirala kao toponimi. Takva je preimenovanja nužno ipak samostalno obraditi, te će npr. *Pharos* i *Hvar* biti obrađivani u jednom članku, a *Lesina*, bez obzira na to što se kronološki nalazi u sredini, bit će zasebna natuknica. Slično je npr. i s imenima *Ragusa* i *Dubrovnik*. Pojedine varijante nekih imena vršile su tijekom povijesti funkciju toponima, a s vremenom su zaboravljene i nestale. U tom bi slučaju posebno obilježenu natuknicu trebao činiti posljednji zabilježeni lik imena, iza kojega bi slijedilo objašnjenje, ili bi se za tumačenje uputilo na sinkrono ime. Također ponekad nailazimo na pojavu istovremenoga supostojanja dvaju imena za isti objekt, kao u primjeru *Rat* – *Pelješac*.

I problem dvočlanih i višečlanih toponima nije u svim rječnicima jednako riješen. Ponekad se oni bilježe po imenici, no u rječniku složenom po striktno abecednom poretku, što je jedan od osnovnih kriterija za rječnik, za to nema posebna povoda. Klasifikacija toponima predstavlja djelomice i čin same interpretacije. U nekim se rječnicima toponimi grupiraju u članak po etimološkim gnijezdima, odnosno abecedno prema osnovnom etimonu, bez obzira na standardizirano ime i današnju grafiju

(*spelling*).¹⁰ Englezi su pak skloni grupirati toponime prema geografskim odrednicama, a snalaženje potom olakšavanju iscrpnim abecednim kazalima.¹¹

Kazala su uvijek specifičan problem pri izradi rječnika. Upitno je je li nužno u popis imenā u kazalu navoditi sve zabilježene likove imena, što bi, bez obzira na opravdanost takva pristupa, znatno povećalo opseg rječnika. Najsvrsishodnije je vjerojatno rukovoditi se principom jezične ekonomičnosti te sustavno grupirati varijante imena slična lika.

Većina europskih naroda odavno je izradila svoje nacionalne toponimijske rječnike, kako povijesne, tako i suvremene i dijalekatne. Povijesni se rječnici rijetko izrađuju na nacionalnoj razini. Mnogo je češći slučaj da se povijesna toponimija obrađuje samo za pojedine regije, područja ili povijesne cjeline. I u slavenskim je zemljama taj posao također uglavnom zgotovljen, iako je potrebno napomenuti da se većina zemalja u obradi uglavnom ograničavala na ojkonomiju, dakle samo na imena naseljenih mjesta. Hidronimija, oronimija i slično najčešće se obrađuju posebno. Naš bi rječnik, međutim, trebao sadržavati cjelokupnu hrvatsku toponomastičku građu, uključujući uz ojkonime i hidronime, oronime i dijelom mikrotoponime, što će zbog razgranatosti morfološkoga tla u Hrvatskoj, i osobito zbog iznimne razvedenosti obalnoga pojasa, biti neobično zahtjevan posao.

Ni jedna od zemalja na slavenskome jugu još nije izradila cjelovite i sveobuhvatne rječnike svoje toponimije. U Srbiji i Crnoj Gori orijentiralo se uglavnom na terensko sakupljanje toponimijske građe, dok su u Bosni i Hercegovini toponomastička istraživanja gotovo zamrla. U Makedoniji je izrađen rječnik makedonske ojkonomije s etimologijama i povijesnim potvrdama, kao i nekoliko regionalnih rječnika mikrotoponimije. I hidronimija je prilično sustavno obrađena u Makedoniji i Sloveniji. U Sloveniji je tiskano i nekoliko knjiga povijesne topografije, ali nažalost bez jezične obradbe.

U izradi toponimijskih rječnika, kako na sinkronijskoj, tako i na dijakronijskoj razini, sljedećih će godina ključnu ulogu u obradi imati računala. Predviđa se izrada međunarodno ujednačene klasifikacije i razmjena toponimijskih datoteka. U Sjedinjenim je Državama relativno nedavno izrađen sveobuhvatan i prikladan kompjuterski format za toponomastička proučavanja, koji bi trebao postati obrascem za primjenu u pojedinim zemljama.¹²

¹⁰ Takva je praksa česta na sjevernoameričkom kontinentu, ali i u nekim francuskim toponimijskim rječnicima. Usp. Frank Hamlin, *Place name surveys and dictionaries and their making*, *PICOS* 17, Helsinki 1990, 25-51.

¹¹ Na tom su principu većinom rađena djela koja objavljuje *English Place-Name Society*.

¹² Usp. Grant Smith, *The placename survey of the United States*, *PICOS* 17, Helsinki 1990, 353-360.

ON THE METHODS OF MAKING TOPONOMASTIC DICTIONARIES

Summary

Croatia still does not have a systematic and complete toponymic dictionary. Usually toponymy has been studied within the context of individual dialectal works. But for many regions of Croatia synchronic toponymic studies are still lacking. Material for a historical toponymic dictionary of Croatia has been gathered for decades. But since the project was started by historians and archaeologists, the linguistic component was left out. This article attempts to present the basic problems faced in composing a historical toponymic dictionary of Croatia following the example of toponymic dictionaries of other countries.